

তুলনামূলক সাহিত্য (Comparative Literature) বুলি ক'লে সাধাৰণতে দুবা ততোধিক সাহিত্যৰ মাজত পাৰস্পৰিক সম্পৰ্ক, প্ৰভাৱ, সাদৃশ্য, বৈসাদৃশ্য আৰু তাত্ত্বিক অধ্যয়নক বুজোৱা হয়। পাশ্চাত্যৰ পৰা এই চৰ্চা আৰম্ভ হ'লেও ভাৰতীয় সাহিত্যৰ ক্ষেত্ৰত তুলনামূলক অধ্যয়নৰ ধাৰণা আৰু পৰিচয় সম্পূৰ্ণ সুকীয়া আৰু প্ৰাচীন।

১. তুলনামূলক সাহিত্যৰ ভাৰতীয় ধাৰণা আৰু পৰিচয়

ক) ঐতিহাসিক পৃষ্ঠভূমি:

পাশ্চাত্যত তুলনামূলক সাহিত্যই উনিবিংশ শতিকাত একাডেমিক স্বীকৃতি লাভ কৰিলেও, ভাৰতবৰ্ষত ইয়াৰ শিকড় অতি প্ৰাচীন কালৰে পৰা বিস্তৃত হৈ আছে। ভাৰতীয় চিন্তা-চৰ্চাত বিভিন্ন আঞ্চলিক ভাষা, সংস্কৃত সাহিত্য, আৰু লোকসাহিত্যৰ মাজৰ আদান-প্ৰদান চিৰকাল চলি আহিছে। মহাভাৰত, ৰামায়ণ, পুৰাণ আদি গ্ৰন্থসমূহ ভাৰতৰ বিভিন্ন প্ৰান্তৰ ভিন্ন ভাষাত ৰূপান্তৰিত হোৱাৰ ফলতেই এক আন্তঃভাৰতীয় তুলনামূলক প্ৰেক্ষাপট সৃষ্টি হৈছিল।

খ) ভাৰতীয় ধাৰণাৰ মূল বৈশিষ্ট্য:

- **ঐক্যৰ মাজত বৈচিত্ৰ্য (Unity in Diversity):** ভাৰতীয় তুলনামূলক সাহিত্যৰ মূল ভিত্তি হৈছে বিভিন্ন ভাষা আৰু ৰাজ্যৰ সাহিত্যৰ মাজৰ গভীৰ আভ্যন্তৰীণ ঐক্য। ভাষা বেলেগ হ'লেও ভাৰতীয় সাহিত্যৰ আধাৰ বা ভাবাদৰ্শ (যেনে— আধ্যাত্মিকতা, দৰ্শন, মানৱীয় মূল্যবোধ) একেই।
- **অনুবাদ আৰু ৰূপান্তৰ (Translation and Adaptation):** ভাৰতীয় তুলনামূলক সাহিত্যত অনুবাদৰ এক গুৰুত্বপূৰ্ণ ভূমিকা আছে। এটা ভাষাৰ মহাকাব্য বা সাহিত্য অন্য ভাষালৈ ৰূপান্তৰিত হোৱাৰ প্ৰক্ৰিয়াই তুলনামূলক চৰ্চাক স্বাভাৱিক কৰি তুলিছিল।
- **সংস্কৃত আৰু লোকসাহিত্যৰ প্ৰভাৱ:** প্ৰাচীন কালত সংস্কৃত সাহিত্য আৰু পিছলৈ ভক্তি সাহিত্যই (যেনে— তুলসীদাস, শংকৰদেৱ, মীৰাবাই আদিৰ ৰচনা) ভাৰতীয় সাহিত্যসমূহক পৰস্পৰে পৰস্পৰৰ লগত সংযুক্ত কৰিছিল।

গ) আধুনিক তুলনামূলক সাহিত্য:

স্বাধীনোত্তৰ ভাৰতত, বিশেষকৈ ড° বুদ্ধদেৱ বসু, শ্ৰীনীয়া আয়েংগাৰ, শিশিৰ কুমাৰ দাস আদি গৱেষকসকলৰ প্ৰচেষ্টাত ভাৰতীয় তুলনামূলক সাহিত্যই এক আধুনিক তাত্ত্বিক ৰূপ পায়। ভাৰতীয় প্ৰেক্ষাপটত তুলনামূলক সাহিত্যৰ অৰ্থ কেৱল দুখন ভিন্ন দেশৰ সাহিত্যৰ তুলনা নহয়, বৰঞ্চ নিজৰ দেশৰ বিভিন্ন আঞ্চলিক ভাষাৰ সাহিত্যৰ মাজত তুলনা কৰাটোহে ইয়াৰ মুখ্য পৰিচয় (যাক Intra-Indian Comparative Literature বুলিও কোৱা হয়)।

তুলনামূলক সাহিত্যৰ ভাৰতীয় ধাৰণা, ইতিহাস আৰু ইয়াৰ প্ৰাসঙ্গিকতা

১. পাতনি

বিশ্ব সাহিত্যৰ পটভূমিত 'তুলনামূলক সাহিত্য' (Comparative Literature) এটা তুলনামূলকভাৱে আধুনিক অনুশাসন হিচাপে পৰিচিত হ'লেও, ইয়াৰ দৰ্শন আৰু চৰ্চাৰ শিকড় ভাৰতবৰ্ষৰ প্ৰাচীন সাংস্কৃতিক আৰু সাহিত্যিক পৰম্পৰাত গভীৰভাৱে নিহিত হৈ আছে। পাশ্চাত্যত উনিবিংশ শতিকাত ইউৰোপীয় দেশসমূহৰ মাজৰ সীমা অতিক্ৰমি সাহিত্যৰ আদান-প্ৰদান অধ্যয়ন কৰিবলৈ এই চৰ্চাৰ শূৰু হৈছিল। কিন্তু ভাৰতবৰ্ষৰ বহুভাষিক, বহুসাংস্কৃতিক আৰু অন্তৰসংযুক্ত ভূমিত তুলনামূলক সাহিত্যৰ ধাৰণাটো কেৱল দুখন ভিন্ন দেশৰ অধ্যয়ন নহয়, বৰঞ্চ ই হৈছে সমগ্ৰ দেশখনৰ বিভিন্ন আঞ্চলিক সাহিত্যৰ মাজৰ আভ্যন্তৰীণ যোগসূত্ৰ আৰু উমৈহতীয়া ঐতিহ্যৰ অন্বেষণ।

২. তুলনামূলক সাহিত্যৰ ভাৰতীয় ধাৰণা (Concept of Comparative Literature in Indian Context)

পাশ্চাত্যৰ 'Comparative Literature' আৰু ভাৰতীয় চিন্তাৰ মাজত কিছু মৌলিক পাৰ্থক্য আছে। পাশ্চাত্যৰ দৃষ্টিত তুলনামূলক সাহিত্য বুলিলে সাধাৰণতে ফৰাচী, ইংৰাজী, জাৰ্মান আদি সম্পূৰ্ণ পৃথক ৰাষ্ট্ৰীয় ভাষা আৰু

সংস্কৃতিৰ সাহিত্যৰ তুলনামূলক অধ্যয়নক বুজায়। বিপৰীতে, ভাৰতীয় প্ৰেক্ষাপটত এই ধাৰণাটো হ’ল— “বৈচিত্ৰ্যৰ মাজত ঐক্য” (Unity in Diversity)।

ভাৰতীয় তুলনামূলক সাহিত্যৰ ধাৰণাটো কেইটামান বিশেষ স্তৰত প্ৰকাশ পায়:

- **আন্তঃআঞ্চলিক বা আন্তঃভাষিক সম্পৰ্ক (Inter-regional Relations):** ভাৰতবৰ্ষত বহুতো প্ৰাদেশিক ভাষা (যেনে— অসমীয়া, বঙালী, হিন্দী, তামিল, মাৰাঠী, কন্নড় আদি) আছে। এই ভাষাসমূহৰ মাজত থকা ভাৱগত, ৰূপগত আৰু বিষয়বস্তুৰ আদান-প্ৰদানৰ অধ্যয়নটোৱেই হ’ল ভাৰতীয় তুলনামূলক সাহিত্যৰ প্ৰকৃত স্বৰূপ।
- **মহাকাব্যিক ঐতিহ্যৰ আধাৰ:** ভাৰতীয় সাহিত্যৰ মূল আধাৰ হৈছে ‘ৰামায়ণ’, ‘মহাভাৰত’ আৰু বিভিন্ন পুৰাণ। এই মহাকাব্যসমূহ কেৱল এটা ভাষাতে আৱদ্ধ হৈ থকা নাই; বৰঞ্চ ভাৰতৰ প্ৰায় প্ৰতিটো আঞ্চলিক ভাষাতেই ইয়াৰ নিজৰ নিজৰ ৰূপান্তৰ বা অনুবাদ সৃষ্টি হৈছে। উদাহৰণস্বৰূপে— বাল্মীকিৰ ৰামায়ণ, মাধৱ কন্দলীৰ অসমীয়া ৰামায়ণ, কৃত্তিবাসী বঙালী ৰামায়ণ আৰু তুলসীদাসৰ ‘ৰামচৰিতমানস’ৰ তুলনামূলক অধ্যয়নে ভাৰতীয় সাহিত্যৰ এক উমৈহতীয়া ৰূপ প্ৰকাশ কৰে।
- **ভক্তি আন্দোলন আৰু আধ্যাত্মিক ধাৰা:** মধ্যযুগত সমগ্ৰ ভাৰততে জোঁকাৰ তোলা ‘ভক্তি আন্দোলন’ ভাৰতীয় তুলনামূলক সাহিত্যৰ এক প্ৰধান স্তম্ভ। অসমৰ শংকৰদেৱ, বংগৰ চৈতন্য দেৱ, উত্তৰ ভাৰতৰ কবীৰ আৰু তুলসীদাস, মহাৰাষ্ট্ৰৰ নামদেৱ বা তুকাৰাম আৰু দক্ষিণৰ আলৱাৰ সন্তসকলৰ সাহিত্যত ঈশ্বৰভক্তি, মানৱতা আৰু সমাজ সংস্কাৰৰ যি সুৰ বাজি উঠিছিল, সিহঁতৰ মাজত এক স্বাভাৱিক তুলনামূলক যোগসূত্ৰ আছে।

৩. তুলনামূলক সাহিত্যৰ ইতিহাস (History of Comparative Literature in India)

ভাৰতীয় তুলনামূলক সাহিত্যৰ ইতিহাসক মূলতঃ তিনিটা পৰ্যায়ত ভাগ কৰিব পাৰি:

ক) প্ৰাচীন আৰু মধ্যযুগীয় পৰ্যায় (সমন্বয় আৰু আদান-প্ৰদানৰ যুগ):

প্ৰাচীন কালত সমগ্ৰ ভাৰতবৰ্ষতে ‘সংস্কৃত’ ভাষা আছিল পনিডত সমাজৰ সংযোগকাৰী ভাষা (Lingua Franca)। পালি, প্ৰাকৃত আৰু অপভ্ৰংশ ভাষাৰ মাজেৰেও সাহিত্যৰ ধাৰা প্ৰৱাহিত হৈছিল। পিছলৈ যেতিয়া আঞ্চলিক ভাষাসমূহ (যেনে— অসমীয়া, বাংলা, হিন্দী) গঢ় লৈ উঠিল, তখন সেই আঞ্চলিক সাহিত্যসমূহে সংস্কৃত মহাকাব্য আৰু পুৰাণৰ আখ্যানসমূহ গ্ৰহণ কৰি নিজৰ থলুৱা ৰূপ দিবলৈ ধৰিলে। এই কালছোৱাত আনুষ্ঠানিকভাৱে ‘তুলনামূলক সাহিত্য’ শব্দটো নাথাকিলেও, কবি আৰু পনিডতসকলৰ মাজত ভাৰৰ আদান-প্ৰদানৰ জৰিয়তে তুলনামূলক চৰ্চাৰ ভেটি স্থাপিত হৈছিল।

প্ৰাক্-আধুনিক আৰু সংঘাত-সমন্বয়ৰ কাল:

মধ্যযুগত ৰাজনৈতিক উত্থান-পতন আৰু ইছলামিক সংস্কৃতিৰ আগমনৰ ফলত পাৰ্চী আৰু আৰবী সাহিত্যৰ লগত ভাৰতীয় আঞ্চলিক সাহিত্যৰ সংযোগ ঘটে। বিশেষকৈ চুফী সাহিত্যৰ ধাৰা আৰু ভাৰতীয় ভক্তি সাহিত্যৰ সংমিশ্ৰণে এক নতুন তুলনামূলক ক্ষেত্ৰ প্ৰস্তুত কৰে।

গ) ঔপনিৱেশিক যুগ আৰু পাশ্চাত্যৰ প্ৰভাৱ:

উনিবিংশ শতিকাত ব্ৰিটিছ শাসনৰ প্ৰতিষ্ঠা আৰু আধুনিক শিক্ষা ব্যৱস্থাৰ প্ৰচলনৰ ফলত ভাৰতীয় বুদ্ধিজীৱীসকল পাশ্চাত্য সাহিত্যৰ সংস্পৰ্শলৈ আহে। বংগদেশত ৰাজা ৰামমোহন ৰায়, ঈশ্বৰচন্দ্ৰ বিদ্যাসাগৰ আৰু বিশেষকৈ ৰবীন্দ্ৰনাথ ঠাকুৰৰ হাত ধৰি বিশ্ব সাহিত্যৰ লগত ভাৰতীয় সাহিত্যৰ তুলনামূলক আলোচনা আৰম্ভ হয়। ৰবীন্দ্ৰনাথ ঠাকুৰে ভাৰতীয় সাহিত্যক বিশ্ব সাহিত্যৰ দৰবাৰত তুলনামূলক দৃষ্টিভংগীৰে দাঙি ধৰিছিল।

ঘ) স্বাধীনোত্তৰ যুগ আৰু আধুনিক তাত্ত্বিক বিকাশ:

স্বাধীনতাৰ পিছৰ কালছোৱাত, বিশেষকৈ যাত্ৰী আৰু সত্তৰৰ দশকৰ পৰা ভাৰতীয় বিশ্ববিদ্যালয়সমূহত তুলনামূলক সাহিত্যখনে এটা স্বতন্ত্ৰ অনুশাসন (Discipline) হিচাপে স্বীকৃতি লাভ কৰে। ড° বুদ্ধদেৱ বসু, কে. আৰ. শ্ৰীনীয়া

আয়েংগাৰ, শিশিৰ কুমাৰ দাস আদি প্ৰসিদ্ধ পন্ডিডত আৰু গৱেষকসকলে ভাৰতীয় প্ৰেক্ষাপটত তুলনামূলক সাহিত্যিক তাত্ত্বিক ভিত্তি প্ৰদান কৰে। তেওঁলোকৰ প্ৰচেষ্টাতেই ”Comparative Indian Literature” বা ভাৰতীয় তুলনামূলক সাহিত্যৰ ধাৰণাটোৱে এক সুদৃঢ় ৰূপ লয়।

৪. পাশ্চাত্য বনাম ভাৰতীয় তুলনামূলক সাহিত্য: এক তুলনামূলক দৃষ্টি

ক্ৰম	পাশ্চাত্য তুলনামূলক সাহিত্য	ভাৰতীয় তুলনামূলক সাহিত্য
১	সাধাৰণতে সম্পূৰ্ণ ভিন্ন দেশ আৰু ৰাষ্ট্ৰীয় সীমাৰ ভাষাৰ মাজত তুলনা কৰা হয় (যেনে— ফৰাচী আৰু ইংৰাজী)।	এখন দেশৰ ভিতৰতে থকা বিভিন্ন প্ৰাদেশিক বা আঞ্চলিক ভাষাৰ সাহিত্যৰ মাজত তুলনা কৰা হয় (যেনে— অসমীয়া আৰু বঙালী)।
২	ভিন্ন দেশৰ মাজত ঐতিহাসিক বা সাংস্কৃতিক পাৰ্থক্য বেছি থাকে।	ভাষাগত ভিন্নতা থাকিলেও সমগ্ৰ দেশজুৰি এটা উমৈহতীয়া সাংস্কৃতিক আৰু আধ্যাত্মিক ঐতিহ্য থাকে।
৩	ধৰ্মীয় বা মহাকাব্যিক ঐতিহ্যৰ সৰ্বজনীনতা কম দেখা যায়।	ৰামায়ণ, মহাভাৰত আৰু পুৰাণৰ উমৈহতীয়া আখ্যানসমূহ সমগ্ৰ ভাৰতীয় সাহিত্যৰ মূল ভিত্তি।
৪	ইউৰোপকেন্দ্ৰিক (Eurocentric) দৃষ্টিভংগীৰ দ্বাৰা প্ৰভাৱিত।	বহুভাষিক আৰু বহুত্ববাদী (Pluralistic) সমাজ ব্যৱস্থাৰ ওপৰত প্ৰতিষ্ঠিত।

৫. তুলনামূলক সাহিত্যৰ গুৰুত্ব আৰু প্ৰাসংগিকতা

বৰ্তমান যুগটোত গ্ল’বলাইজেচন বা বিশ্বায়নৰ প্ৰভাৱত বিভিন্ন সংস্কৃতিৰ মাজৰ দূৰত্ব কমি আহিছে। এনে এটা সময়ত তুলনামূলক সাহিত্যৰ গুৰুত্ব অপৰিসীম:

- ই বিভিন্ন ভাষা আৰু জাতিৰ মানুহৰ মাজত মিলাপ্ৰীতি, বুজাবুজি আৰু সাংস্কৃতিক সন্দ্ৰাৰ বৃদ্ধি কৰে।
- নিজৰ মাতৃভাষাৰ সাহিত্যৰ লগতে আন ভাষাৰ সাহিত্যৰ শ্ৰেষ্ঠত্ব আৰু বৈশিষ্ট্যসমূহ উপলব্ধি কৰাত সহায় কৰে।
- ভাৰতবৰ্ষৰ দৰে বহুভাষিক দেশত ৰাষ্ট্ৰীয় সংহতি ৰক্ষা কৰাত তুলনামূলক সাহিত্যই এক শক্তিশালী দলীয় বা সেতুৰ কাম কৰে।

৬. উপসংহাৰ

সামৰণিত ক’ব পাৰি যে, তুলনামূলক সাহিত্যৰ ভাৰতীয় ধাৰণাটো কেৱল কিছুমান গ্ৰন্থৰ তুলনাই নহয়, বৰঞ্চ ই হৈছে ভাৰতীয় মননশীলতাৰ এক প্ৰকাশ। প্ৰাচীন কালৰ পৰা বৰ্তমানলৈকে ভাৰতীয় সাহিত্যসমূহে নিজৰ স্বকীয়তা ৰক্ষা কৰিও যিদৰে পৰস্পৰে পৰস্পৰক প্ৰভাৱিত কৰি আহিছে, তাৰ বৈজ্ঞানিক আৰু তাত্ত্বিক অধ্যয়নেই হ’ল তুলনামূলক সাহিত্যৰ মূল লক্ষ্য। ই আমাক শিকায় যে ভাষা যিয়েই নহওক কিয়, মানুহৰ অনুভূতি, দৰ্শন আৰু সাহিত্যিক প্ৰকাশভংগীৰ অন্তৰাত্ম্য একেই।

২. চুটি প্ৰশ্নোত্তৰ (১-২ নম্বৰীয়া)

প্ৰহ ১: তুলনামূলক সাহিত্য বুলিলে কি বুজায়?

উত্তৰ: দুটা বা ততোধিক সাহিত্যৰ মাজত থকা পাৰস্পৰিক সম্পৰ্ক, প্ৰভাৱ, সাদৃশ্য আৰু বৈসাদৃশ্যৰ তুলনামূলক আৰু বৈজ্ঞানিক অধ্যয়নকেই তুলনামূলক সাহিত্য বোলা হয়।

প্ৰশ্ন ২: ভাৰতীয় তুলনামূলক সাহিত্যৰ মূল উদ্দেশ্য কি?

উত্তৰ: বিভিন্ন ভাৰতীয় আঞ্চলিক ভাষাৰ সাহিত্যসমূহৰ মাজৰ আন্তৰীণ সৌহাৰ্দ, আদান-প্ৰদান আৰু উমৈহতীয়া ভাৰতীয় সংস্কৃতিৰ স্বৰূপ উদ্ঘাটন কৰাই ইয়াৰ মূল উদ্দেশ্য।

প্ৰশ্ন ৩: ভাৰতীয় তুলনামূলক সাহিত্যৰ চৰ্চাত কোনটো প্ৰক্ৰিয়াই বিশেষ ভূমিকা পালন কৰে?

উত্তৰ: অনুবাদ আৰু ভাৱৰ আদান-প্ৰদান (Translation and Cultural Exchange) প্ৰক্ৰিয়াই বিশেষ ভূমিকা পালন কৰে।

৩. দীঘল প্ৰশ্নোত্তৰ (৫-১০ নম্বৰৰ বাবে)

প্ৰশ্ন: "তুলনামূলক সাহিত্যৰ ভাৰতীয় ধাৰণা পাশ্চাত্য ধাৰণাতকৈ পৃথক"— কথাফাকি ব্যাখ্যা কৰা।

উত্তৰ:

তুলনামূলক সাহিত্যৰ ধাৰণাটো মূলতঃ ইউৰোপ বা পাশ্চাত্যদেশসমূহত এক শৈক্ষিক অনুশাসন (Academic Discipline) হিচাপে গঢ় লৈ উঠিছিল। কিন্তু ভাৰতীয় প্ৰেক্ষাপটত এই ধাৰণাৰ স্বৰূপটো একেবাৰে পৃথক আৰু ইয়াৰ শিকড় ভাৰতীয় সমাজ ব্যৱস্থা আৰু বহুভাষিক সংস্কৃতিত নিহিত হৈ আছে। তলত দুয়োটা ধাৰণাৰ মাজৰ মূল পাৰ্থক্যসমূহ আলোচনা কৰা হ'ল:

১. ৰাষ্ট্ৰীয় বনাম বহুভাষিক পৰিৱেশ:

পাশ্চাত্যৰ তুলনামূলক সাহিত্যত সাধাৰণতে সম্পূৰ্ণ বেলেগ বেলেগ দেশ আৰু ভাষাৰ (যেনে— ফৰাচী, ইংৰাজী, জাৰ্মান) সাহিত্যৰ তুলনা কৰা হয়। কিন্তু ভাৰতবৰ্ষ হৈছে বহুভাষিক দেশ। ভাৰতীয় তুলনামূলক সাহিত্যৰ পৰিসৰখন মূলত 'আন্তঃৰাষ্ট্ৰীয়' নহৈ 'আন্তঃআঞ্চলিক' (Inter-regional) বা 'আন্তঃভাষিক' হয়। অসমীয়া, বঙালী, হিন্দী, তামিল আদি ভাৰতীয় ভাষাসমূহৰ মাজৰ তুলনাই হ'ল ভাৰতীয় ধাৰণাৰ মূল কথা।

২. উমৈহতীয়া সাংস্কৃতিক ঐতিহ্য:

ভাৰতীয় সাহিত্যৰ উৎসভূমিখিনি প্ৰায়ে একেই— যেনে ৰামায়ণ, মহাভাৰত আৰু পুৰাণৰ আখ্যানসমূহ। অসমীয়া ৰামায়ণ বা তামিল ৰামায়ণৰ মাজত ভাষাৰ ভিন্নতা থাকিলেও মূল আৰেগ আৰু আখ্যানটো একে থাকে। পাশ্চাত্য সাহিত্যত তেনে কোনো উমৈহতীয়া ধৰ্মীয় বা মহাকাব্যিক ঐতিহ্য নাথাকিবও পাৰে।

৩. ভক্তি আন্দোলন আৰু উমৈহতীয়া চেতনা:

ভাৰতীয় তুলনামূলক সাহিত্যৰ এটা ডাঙৰ অংশ জুৰি আছে 'ভক্তি সাহিত্য'। শংকৰদেৱ, চৈতন্য দেৱ, কবীৰ, মীৰাবাই আদি সন্ত-কবিসকলৰ দৰ্শন আৰু সাহিত্যৰ ধাৰাত এক আচৰিত সাদৃশ্য দেখা যায়। এই ধৰণৰ আধ্যাত্মিক ঐক্য ভাৰতীয় তুলনামূলক সাহিত্যৰ এক স্বকীয় বৈশিষ্ট্য।

গতিকে ক'ব পাৰি যে পাশ্চাত্য তুলনামূলক সাহিত্যই বাহ্যিক বা আন্তঃৰাষ্ট্ৰীয় সম্পৰ্কক প্ৰাধান্য দিয়াৰ বিপৰীতে, ভাৰতীয় ধাৰণাই 'বৈচিত্ৰ্যৰ মাজত ঐক্য' (Unity in Diversity) এই মূল মন্ত্ৰক আধাৰ কৰি ভাৰতীয় সাহিত্যৰ আন্তৰীণ সম্পৰ্ক আৰু উমৈহতীয়া পৰিচয়ক প্ৰতিষ্ঠা কৰে।

১. তুলনামূলক ভাৰতীয় সাহিত্যৰ ভিত্তি (Foundations)

ভাৰতীয় তুলনামূলক সাহিত্যৰ মূল ভিত্তি কোনো তাত্ত্বিক গৱেষণাগাৰত নহয়, বৰঞ্চ দেশখনৰ ঐতিহাসিক, সামাজিক আৰু সাংস্কৃতিক পৰম্পৰাত নিহিত হৈ আছে। ইয়াৰ প্ৰধান ভিত্তিকেইটা হ'ল:

- ক) মহাকাব্যিক ঐতিহ্য (Epic Tradition): ভাৰতীয় তুলনামূলক সাহিত্যৰ সৰ্বপ্ৰধান ভিত্তি হ'ল— 'ৰামায়ণ', 'মহাভাৰত' আৰু বিভিন্ন 'পুৰাণ'। এই মহান গ্ৰন্থসমূহ কেৱল এটা ভাষাত আৱদ্ধ হৈ নাথাকি, ভাৰতৰ প্ৰায় প্ৰতিটো আঞ্চলিক ভাষাতেই (যেনে— সংস্কৃত, তামিল, তেলেগু, বাংলা, অসমীয়া, হিন্দী আদি) নিজৰ নিজৰ থলুৱা ৰূপত ৰচিত হৈছে। উদাহৰণস্বৰূপে— বাৰ্মীক ৰামায়ণ, কৃতিবাসী বাংলা ৰামায়ণ, মাধৱ কন্দলীৰ অসমীয়া ৰামায়ণ বা তুলসীদাসৰ 'ৰামচৰিতমানস'ৰ মাজত থকা আখ্যানগত সাদৃশ্য আৰু বৈসাদৃশ্যৰ অধ্যয়নেই হ'ল ভাৰতীয় তুলনামূলক চৰ্চাৰ মূল ভেটি।
- খ) ভক্তি আন্দোলন আৰু আধ্যাত্মিক চেতনা (The Bhakti Movement): মধ্যযুগত সমগ্ৰ ভাৰততে জোঁকাৰ তোলা 'ভক্তি আন্দোলন' ভাৰতীয় সাহিত্যক একেটা সূতাত বান্ধি ৰখা এক শক্তিশালী ভিত্তি।

অসমৰ শংকৰদেৱ, বংগৰ চৈতন্য দেৱ, উত্তৰ ভাৰতৰ কবীৰ আৰু মীৰাবাই, মহাৰাষ্ট্ৰৰ তুকাৰাম বা দক্ষিণৰ আলৱাৰ সন্তসকলৰ সাহিত্যত ঈশ্বৰভক্তি, মানৱতা, সমতা আৰু সমাজ সংস্কাৰৰ যি সুৰ বাজি উঠিছিল, সিহঁতৰ মাজত এক স্বাভাৱিক তুলনামূলক যোগসূত্ৰ আছে।

- **গ) বহুভাষিকতা আৰু সাংস্কৃতিক সমন্বয় (Multilingualism and Cultural Synthesis):** ভাৰতবৰ্ষ হৈছে বহুভাষিক দেশ। শতিকা শতিকা ধৰি বিভিন্ন জাতি, উপজাতি আৰু ভাষাভাষীৰ লোক একেলগে বসবাস কৰাৰ ফলত এজনে আনজনৰ সাহিত্য আৰু সংস্কৃতিৰ দ্বাৰা প্ৰভাৱিত হৈছে। এই আন্তঃআঞ্চলিক আদান-প্ৰদানেই ভাৰতীয় সাহিত্যক এক সৰ্বভাৰতীয় স্বৰূপ প্ৰদান কৰিছে।

২. তুলনামূলক ভাৰতীয় সাহিত্যৰ বিকাশ (Evolution and Development)

ভাৰতীয় তুলনামূলক সাহিত্যৰ ইতিহাস আৰু বিকাশক মূলতঃ কেইটামান প্ৰধান পৰ্যায়ত ভাগ কৰিব পাৰি:

- **ক) প্ৰাচীন আৰু মধ্যযুগীয় কাল (স্বাভাৱিক আদান-প্ৰদানৰ পৰ্যায়):** প্ৰাচীন কালত সমগ্ৰ ভাৰতবৰ্ষতে ‘সংস্কৃত’ ভাষা আছিল পণ্ডিত সমাজৰ সংযোগকাৰী ভাষা (Lingua Franca)। পিছলৈ যেতিয়া আঞ্চলিক ভাষাসমূহ গঢ় লৈ উঠিল, তখন সেই আঞ্চলিক সাহিত্যসমূহে সংস্কৃত মহাকাব্য আৰু পুৰাণৰ আখ্যানসমূহ গ্ৰহণ কৰি নিজৰ থলুৱা ৰূপ দিবলৈ ধৰিলে। এই কালছোৱাত আনুষ্ঠানিকভাৱে ‘তুলনামূলক সাহিত্য’ নামটো নাথাকিলেও, কবি আৰু অনুবাদকসকলৰ হাত ধৰি ভাৰতীয় সাহিত্যত তুলনামূলক চৰ্চাৰ ভেটি স্থাপিত হৈছিল।
- **খ) ঔপনিৱেশিক যুগ আৰু আধুনিক পাশ্চাত্যৰ প্ৰভাৱ:** উনিবিংশ শতিকাত ব্ৰিটিছ শাসনৰ প্ৰতিষ্ঠা আৰু আধুনিক শিক্ষা ব্যৱস্থাৰ প্ৰচলনৰ ফলত ভাৰতীয় বুদ্ধিজীৱীসকল পাশ্চাত্য সাহিত্যৰ সংস্পৰ্শলৈ আহে। বংগদেশত ৰাজা ৰামমোহন ৰায়, বংকিমচন্দ্ৰ চট্টোপাধ্যায় আৰু বিশেষকৈ ৰবীন্দ্ৰনাথ ঠাকুৰৰ হাত ধৰি বিশ্ব সাহিত্যৰ লগত ভাৰতীয় সাহিত্যৰ তুলনামূলক আলোচনাৰ পথ মুকলি হয়। ৰবীন্দ্ৰনাথে ভাৰতীয় সাহিত্যক বিশ্ব দৰবাৰত তুলনামূলক দৃষ্টিভংগীৰে দাঙি ধৰিছিল।
- **গ) স্বাধীনোত্তৰ যুগ আৰু শৈক্ষিক স্বীকৃতি (Academic Institutionalization):** স্বাধীনতাৰ পিছৰ কালছোৱাত, বিশেষকৈ ষাঠী আৰু সত্তৰৰ দশকৰ পৰা ভাৰতীয় বিশ্ববিদ্যালয়সমূহত তুলনামূলক সাহিত্যখনে এটা স্বতন্ত্ৰ অনুশাসন (Discipline) হিচাপে স্বীকৃতি লাভ কৰে। ড° বুদ্ধদেৱ বসু, কে. আৰ. শ্ৰীনিয়া আয়েংগাৰ, শিশিৰ কুমাৰ দাস আদি প্ৰসিদ্ধ পণ্ডিত আৰু গৱেষকসকলৰ প্ৰচেষ্টাত “Comparative Indian Literature” বা ভাৰতীয় তুলনামূলক সাহিত্যৰ ধাৰণাটোৱে এক সুদৃঢ় তাত্ত্বিক ৰূপ লয়। তেওঁলোকৰ প্ৰচেষ্টাতেই ভাৰতীয় সাহিত্যসমূহক পৃথককৈ নচাপাই, বৰঞ্চ একেটা পৰিকাঠামোৰ ভিতৰত তুলনা কৰি অধ্যয়ন কৰাৰ প্ৰৱণতা আৰম্ভ হয়।
- **ঘ) বৰ্তমান যুগ বা সমসাময়িক প্ৰাসঙ্গিকতা:** বৰ্তমান সময়ত তুলনামূলক ভাৰতীয় সাহিত্যৰ পৰিসৰ আৰু অধিক বৃদ্ধি পাইছে। অনুবাদ সাহিত্যৰ প্ৰসাৰ, সাহিত্য অকাডেমীৰ দ্বাৰা বিভিন্ন ভাৰতীয় ভাষাৰ গ্ৰন্থৰ আদান-প্ৰদান আৰু আন্তঃৰাষ্ট্ৰীয় প্ৰেক্ষাপটত ভাৰতীয় সাহিত্যৰ মূল্যায়ন আদিৰ জৰিয়তে এই চৰ্চা অধিক গতিশীল হৈ উঠিছে।

সামৰণিত ক’ব পাৰি যে, তুলনামূলক ভাৰতীয় সাহিত্যৰ ভিত্তিটো আমাৰ প্ৰাচীন মহাকাব্যিক ঐতিহ্য, ভক্তি আন্দোলন আৰু বহুসাংস্কৃতিক সহাবস্থানৰ ওপৰত প্ৰতিষ্ঠিত। সময়ৰ পৰিক্ৰমাত এই ধাৰণাটোৱে আনুষ্ঠানিক ৰূপ লৈ বৰ্তমান ভাৰতীয় সাহিত্যৰ ইতিহাসত এক গুৰুত্বপূৰ্ণ স্থান দখল কৰিছে। ই আমাক শিকায় যে বিভিন্ন আঞ্চলিক ভাষাৰ মাজত ভিন্নতা থাকিলেও ভাৰতীয় সাহিত্যৰ অন্তৰাত্ম আৰু মূল সুৰটো একেই।

তুলনামূলক ভাৰতীয় সাহিত্যৰ অধ্যয়নৰ ক্ষেত্ৰ আৰু প্ৰাসঙ্গিকতা

তুলনামূলক ভাৰতীয় সাহিত্য (Comparative Indian Literature) হৈছে ভাৰতবৰ্ষৰ বিভিন্ন আঞ্চলিক ভাষাৰ সাহিত্যসমূহৰ মাজৰ পাৰস্পৰিক সম্পৰ্ক, সাদৃশ্য, বৈসাদৃশ্য আৰু প্ৰভাৱৰ বৈজ্ঞানিক তথা তাত্ত্বিক অধ্যয়ন। ভাৰতৰ দৰে বহুভাষিক আৰু বহুসাংস্কৃতিক দেশত এই চৰ্চাৰ পৰিসৰ অতি ব্যাপক।

তলত তুলনামূলক ভাৰতীয় সাহিত্যৰ অধ্যয়নৰ ক্ষেত্ৰ (Scope) আৰু ইয়াৰ প্ৰাসঙ্গিকতা (Relevance) বিষয়ে বহুলাই আলোচনা কৰা হ’ল:

১. তুলনামূলক ভাৰতীয় সাহিত্যৰ অধ্যয়নৰ ক্ষেত্ৰ (Scope of Study)

ভাৰতীয় প্ৰেক্ষাপটত তুলনামূলক সাহিত্যৰ অধ্যয়ন কেৱল দুখন গ্ৰন্থ বা দুজন লেখকৰ তুলনাত সীমাবদ্ধ হৈ নাথাকে; ইয়াৰ পৰিসৰ বা ক্ষেত্ৰখন বহুদিশত বিস্তৃত:

- **ক) আন্তঃআঞ্চলিক আৰু আন্তঃভাষিক সাহিত্যৰ তুলনা (Inter-regional & Inter-lingual Comparison):** ভাৰতত প্ৰায় ২২ খনৰো অধিক স্বীকৃতিপ্ৰাপ্ত ভাষা আৰু শ শ থলুৱা ভাষা আছে। এই

বিভিন্ন ভাষাৰ সাহিত্যসমূহৰ মাজত (যেনে— অসমীয়া আৰু বঙালী, হিন্দী আৰু মাৰাঠী, তামিল আৰু কন্নড়) কি দৰে আদান-প্ৰদান হৈছে, সেইটো অধ্যয়ন কৰাটো তুলনামূলক সাহিত্যৰ প্ৰধান ক্ষেত্ৰ।

- **খ) মহাকাব্য আৰু পৌৰাণিক আখ্যানৰ ৰূপান্তৰ (Adaptation of Epics):** ‘ৰামায়ণ’ আৰু ‘মহাভাৰত’ৰ দৰে মহাকাব্যসমূহ ভাৰতৰ প্ৰতিটো আঞ্চলিক ভাষাতেই নিজৰ নিজৰ চহৰীয়া বা থলুৱা ৰূপত প্ৰকাশ পাইছে। বাল্মীকি ৰামায়ণৰ লগত মাধৱ কন্দলীৰ অসমীয়া ৰামায়ণ, কৃত্তিবাসী বাংলা ৰামায়ণ বা তুলসীদাসৰ ‘ৰামচৰিতমানস’ৰ তুলনামূলক অধ্যয়নে এই ক্ষেত্ৰখনক চহকী কৰি তুলিছে।
- **গ) ভক্তি আন্দোলন আৰু প্ৰতিবাদী সাহিত্যৰ অধ্যয়ন:** মধ্যযুগত সমগ্ৰ ভাৰততে জোঁকাৰ তোলা ‘ভক্তি আন্দোলন’ৰ ধাৰাটো বিভিন্ন ভাষাৰ সন্ত-কবিসকলৰ (যেনে— শংকৰদেৱ, কবীৰ, মীৰাবাদী, তুকাৰাম) সাহিত্যত কিদৰে প্ৰতিফলিত হৈছে, তাৰ তুলনামূলক মূল্যায়ন কৰাটো এই অধ্যয়নৰ অন্যতম গুৰুত্বপূৰ্ণ দিশ।
- **ঘ) অনুবাদ সাহিত্যৰ অধ্যয়ন (Translation Studies):** তুলনামূলক সাহিত্যৰ এটা অপৰিহাৰ্য অংগ হ’ল অনুবাদ। এটা ভাষাৰ শ্ৰেষ্ঠ সাহিত্যৰাজি আন এটা মুকলি ভাষালৈ অনুবাদ হোৱাৰ প্ৰক্ৰিয়া আৰু তাৰ সফলতাই ভাৰতীয় সাহিত্যৰ অধ্যয়নৰ পৰিসৰখন অধিক বহল কৰিছে।
- **ঙ) থলুৱা আৰু লোকসাহিত্যৰ তুলনা (Folklore & Indigenous Literature):** মূলসুঁতিৰ সাহিত্যৰ লগতে ভাৰতৰ বিভিন্ন জনজাতি আৰু প্ৰান্তীয় লোক-সংস্কৃতি, লোক-গীত আৰু লোক-কথাৰ মাজৰ সাদৃশ্য বিচাৰি উলিওৱাটোও তুলনামূলক ভাৰতীয় সাহিত্যৰ এক গুৰুত্বপূৰ্ণ পথাৰ।

২. তুলনামূলক ভাৰতীয় সাহিত্যৰ প্ৰাসঙ্গিকতা (Relevance)

বৰ্তমানৰ একবিংশ শতিকাৰ বিশ্বায়ন আৰু আধুনিকতাৰ যুগত তুলনামূলক ভাৰতীয় সাহিত্যৰ প্ৰাসঙ্গিকতা আৰু গুৰুত্ব ক্ৰমাৎ বৃদ্ধি পাইছে। ইয়াৰ মূল কাৰণসমূহ হ’ল:

- **ক) ৰাষ্ট্ৰীয় সংহতি আৰু সাংস্কৃতিক সত্তাৰ ৰক্ষা:** ভাৰতবৰ্ষ হৈছে বিভিন্ন জাতি, ধৰ্ম আৰু ভাষাৰ এখন সৰ্বভৌম দেশ। এনে এখন দেশত আঞ্চলিক সংকীৰ্ণতা আঁতৰাই বিভিন্ন ভাষাৰ সাহিত্যৰ মাজৰ উমৈহতীয়া সুৰটো বিচাৰি উলিওৱাত তুলনামূলক সাহিত্যই দলং বা সেতুৰ কাম কৰে। ই জনসাধাৰণৰ মাজত পাৰস্পৰিক বুজাবুজি আৰু সত্তাৰ বৃদ্ধি কৰে।
- **খ) “বৈচিত্ৰ্যৰ মাজত ঐক্য”ৰ ধাৰণা প্ৰতিষ্ঠা:** ভাৰতীয় সাহিত্যৰ মূল শক্তিটোৱেই হ’ল বৈচিত্ৰ্য। ভাষা আৰু লিপি বেলেগ হ’লেও ভাৰতীয় মানুহৰ জীৱন-দৰ্শন, আবেগ-অনুভূতি আৰু সাংস্কৃতিক ঐতিহ্যত এক গভীৰ ঐক্য আছে। তুলনামূলক অধ্যয়নে এই আভ্যন্তৰীণ ঐক্যটোক পোহৰলৈ আনে।
- **গ) বিশ্ব সাহিত্যৰ দৰবাৰত ভাৰতীয় সাহিত্যৰ প্ৰতিষ্ঠা:** আন্তঃৰাষ্ট্ৰীয় পৰ্যায়ত ভাৰতীয় সাহিত্যক পৃথককৈ নচাপাই, সমগ্ৰ “ভাৰতীয় সাহিত্য” (Indian Literature) হিচাপে পৰিচয় কৰাই দিয়াৰ ক্ষেত্ৰত তুলনামূলক চৰ্চাৰ ভূমিকা অপৰিসীম। ই দেখুৱাই দিয়ে যে ভাৰতীয় সাহিত্য বিশ্বৰ যিকোনো চহকী সাহিত্যৰ সমকক্ষ।
- **ঘ) সাহিত্যিক মানদণ্ড উন্নীতকৰণ:** নিজৰ ভাষাৰ সাহিত্যৰ লগতে আন প্ৰান্তৰ উন্নত সাহিত্যৰ ধাৰা, ৰূপশৈলী (Style) আৰু প্ৰযুক্তিৰ লগত পৰিচিত হোৱাৰ সুযোগ ইয়াৰ জৰিয়তে পোৱা যায়। ই লেখক আৰু পাঠক উভয়ৰে মানসিক দৃষ্টিভঙ্গী বহল কৰে।

তুলনামূলক ভাৰতীয় সাহিত্য কেৱল এটা শৈক্ষিক পাঠ্যক্ৰম বা কেৱল গ্ৰন্থৰ তুলনা নহয়; ই হৈছে ভাৰতীয় সংস্কৃতি আৰু মননশীলতাৰ গভীৰলৈ সোমাই যোৱাৰ এক বৈজ্ঞানিক পথ। দেশৰ বিভিন্ন ভাষা আৰু সাহিত্যৰ মাজৰ প্ৰাচীন সম্পৰ্কক বৰ্তমানৰ প্ৰেক্ষাপটত জীয়াই ৰাখিবলৈ আৰু ভাৰতীয় জাতীয় চেতনা অক্ষুণ্ণ ৰাখিবলৈ তুলনামূলক ভাৰতীয় সাহিত্যৰ চৰ্চা সদায় প্ৰাসঙ্গিক আৰু অপৰিহাৰ্য হৈ ৰ’ব।